

Гончарук В. А., к. п. н., доц.,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В СУЧАСНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Сьогодні в українському суспільстві поширеним явищем стала криза ідентичності особистості, головними ознаками якої є відсутність єдиної системи суспільних цінностей, світоглядна невизначеність, невміння орієнтуватися в складних соціально-історичних процесах. Тому українознавство має стати основою навчально-виховної роботи в сучасних навчальних закладах. Курс «Українознавство» покликаний, з одного боку, забезпечувати молодих людей визначеним навчальною програмою обсягом знань про культурну самобутність українського народу в умовах світової глобалізації, а, з другого, – виконувати надзвичайно важливу роль засобу національно-патріотичного виховання особистості, особливо в умовах війни. Так, у «Методичних рекомендаціях щодо національно-патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах» (2015 рік) зазначається: «...дедалі більшої актуальності набуває виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції тощо» [7, с. 2].

Проблему українознавства та методики його викладання порушували такі вчені, як: П. Ігнатенко, Я. Калакура, П. Кононенко, В. Кузь, В. Мельник, Н. Сивачук, О. Семенюченко, В. Сергійчук, Р. Скульський, О. Таланчук, Л. Токар, Т. Усатенко, Ю. Фігурний та ін.

Нагально постає завдання вивчення, збереження й популяризації української культурної спадщини та виховання дітей і молоді на найкращих народних традиціях. Починаючи з 90-х років ХХ ст. і до цього часу українознавство (у деяких навчальних закладах – народознавство) та

етнологія намагалися розв'язувати означене завдання, у наукових інституціях і вишах успішно проводилися різноманітні етнологічні дослідження (існувала відповідно наукова спеціальність і нормативний навчальний предмет «Етнологія»). Та, на жаль, реорганізаційні заходи Міністерства освіти і науки, зокрема, нові зміни у системі вищої освіти (вилучення етнології з переліку наукових спеціальностей і спеціальностей вищої освіти, а українознавства – з навчальних планів вишів) ведуть за собою зникнення цієї навчальної дисципліни у всіх закладах освіти. Очевидно, що згортання науково-дослідницької роботи з етнології, припинення викладання українознавства означає переривання плідних здобутків, занепад наукових шкіл, руйнування педагогічних моделей підготовки науковців і вчителів [9, с. 32–33].

Слід сказати, що програмою з українознавства передбачається опрацювання з учнями багатьох тем, які не вивчаються на уроках з інших гуманітарних предметів. Назвемо лише окремі з них: витоки українського етносу, його переростання в політичну націю, яка творить державу; національна ідея і формування національної свідомості; ментальність українського народу; українська діаспора, світове українство; стародавність української символіки та українського орнаменту; своєрідність кобзарського мистецтва, видів народного мистецтва, чумацького промислу в Україні; петриківський розпис; Україна серед світових цивілізацій (феномен Трипілля); походження українських топонімів та гідронімів, імен та прізвищ; особливості звичаїв, побуту. Стає зрозуміло, якими збідненими недоучками вийдуть у світ зі стін школи наші випускники, якщо у них відібрати цей пласт нашої культури. Цю прогалину в навчально-виховному процесі і може заповнити курс «Українознавство», який варто ввести для обов'язкового вивчення у 1–11 класах. З огляду на вищесказане проблема викладання українознавства в сучасних навчальних закладах є однією з ключових у контексті перспектив розвитку української гуманітаристики.

Наведемо окремі факти з історії запровадження народо- (україно-)знавства в освітній простір. З 1988/89 н. р. народознавство вивчалось факультативно, а з 1992/93 н. р. його виділено в окремий предмет і віднесено до шкільного компонента змісту освіти. Це означає, що народознавство було вибірково-обов'язковим для вивчення учнями після затвердження радою школи.

Національний компонент змісту шкільної освіти 90-х років ХХ ст. включав: знання рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, витоків і особливостей рідної культури, народної творчості, знання про суспільний і державний устрій України, її міжнародне становище та ін. У результаті засвоєння цього змісту освіти учні мали усвідомити, що вони належать до народу, історія якого сягає у глибоку давнину, багата славними сторінками і видатними представниками. Також вказувалося, що національне самовизначення школи вимагає широкого відображення національних елементів у її виховній діяльності, відродженні краєзнавчої роботи у всіх можливих напрямках, у залученні учнів до активної участі у збереженні й охороні святинь свого народу, пам'яток історії, культури і природи, в освоєнні традиційних ремесел і народних промислів [3, с. 38].

Упродовж історії розвитку народо- (україно-)знавства спостерігалася така тенденція: про українознавство та необхідність його викладання починали говорити в періоди національного відродження в Україні, коли спостерігалось посилення українського просвітництва, національно-визвольного, революційного руху, коли визрівали сприятливі умови для глибокого усвідомлення українцями себе як окремого народу, відмінного від інших, у т. ч. й російського, своїм світосприйманням, мисленням, психологією, історією, культурою, традиціями [2, с. 14]. Ця тенденція знайшла своє продовження й у 1991 році, коли Україна виборола свою незалежність: українознавство стало викладатися у багатьох загальноосвітніх школах. Усі зусилля науковців, методистів, практичних

працівників освіти в той час були спрямовані на розробку принципів відповідного коректування навчальних планів школи, розробку програм з українознавчих дисциплін, підготовку навчальних підручників і посібників. Педагогічна спільнота сподівалася на остаточне визнання українознавства як обов'язкового навчального предмета в навчальних закладах ще й у зв'язку з тим, що в одному із проектів «Базового навчального плану середніх закладів освіти України», який розробляла спеціальна комісія Міністерства освіти, в освітній галузі «Суспільствознавство» серед інших предметів було вказано й «Українознавство». Її надії підкріплювались тим, що у Державній національній програмі «Освіта» «...широке вивчення україно- (народо-) знавства» було визнане як один із шляхів реформування змісту загальноосвітньої підготовки шкільної молоді [1, с. 12].

П. Р. Ігнатенко вкладав у поняття «народознавство» й «українознавство» суму фундаментальних знань про Україну і українців, вважав, що вчені ніколи не розмежовували, не виокремлювали ці поняття, а тим більше не протиставляли одне одному. Науковець вважав, що вони упродовж свого історичного розвитку служили пробудженню національної самосвідомості української людності, вихованню підростаючих поколінь у народно-українському дусі, та робив висновок, що потрібно не заперечувати, не критикувати їх, а спільно докладати зусиль до побудови української національної системи освіти, яка могла б успішно виховувати гідних громадян України [2, с. 19–20].

У 1995 р. на колегії Міністерства освіти України, коли обговорювались концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні, була прийнята важлива постанова про обов'язкове введення у школі інтегрованих курсів «Людина і світ» та «Українознавство». Курс «Людина і світ» був введений у навчальні плани для старших класів до державного компонента, а курс «Українознавство» – до шкільного компонента навчального плану, зокрема, до освітньої галузі «Суспільствознавство»

Державного стандарту для 11-річної школи. Та, на жаль, поступово він став зникати з навчальних планів, і вже зовсім не згадується у Державному стандарті для 12-річної школи (для 5–12 класів). За результатами наших спостережень, з 1997 н. р. по 2003 н. р. у багатьох школах у зв'язку з цим не викладалося україно- (народо-)знавство (відзначимо, що у навчальні плани окремих шкіл було введено й українознавство, й народознавство). Не змінилася ситуація на краще і в наступні роки. Результати цього такі: молодь не знає коренів свого етносу, не орієнтується у багатьох питаннях традиційної культури, не вміє співати народних пісень. Отже, не вирішувалося головне завдання національної школи – формування національної самосвідомості учнів, виховання патріотів своєї країни.

Звернемо увагу на визначення поняття «українознавство», структуру цієї навчальної дисципліни та висловимо свої міркування з цього приводу.

У своєму навчальному посібнику 1996 року П. П. Кононенко пропонує таке визначення аналізованого поняття: «**Українознавство** – система знань про Україну, що є феноменом історичної, національної, державної, духовної цілісності» [4, с. 15–16]. З цього слідує, що в курсі «Українознавство» доцільно розглядати з учнями тему «Феномен України», яка є важливою для кожного українця, тому що сприяє формуванню у нього національної гідності.

В наступні роки П. П. Кононенко подає вже інші визначення цього поняття: «Українознавство є цілісною системою наукових інтегративних знань про Україну й світове українство як цілісність, як геополітичну реальність, що розвивається в цілісності простору й часу» (2006 р.) [5, с. 17], «Українознавство є системною, інтегративною наукою цілісності, що вивчає українську людину, Україну та світове українство в часопросторі, взаємозв'язках з іншими народами» (2013 р.) [8, с. 168]. На наш погляд, з таких трактувань терміна можна зробити висновок про вивчення чогось аж занадто широкого, всеосяжного про українську людину та світове українство. Наведемо далі аргументовані пояснення.

I. Згідно з концепцією П. П. Кононенка українознавство включає в себе крає-, країно-, природо-, суспільство-, людино-, народознавство, але не як окремі предмети, а як елементи універсальної цілісності [5, с. 19]. Нам відомо, що кожен із названих елементів т. зв. «універсальної цілісності» має свій предмет дослідження, відмінний від предмета дослідження українознавства, тому він заслуговує на окреме вивчення. Українознавство ж послуговується необхідною для нього інформацією з кожної із цих складових (які є окремими дисциплінами) залежно від розділу чи теми, що вивчається: *напр.*, використовує краєзнавчий матеріал, коли вивчаються історія заселення конкретного етнографічного регіону (району, міста чи села), природознавчий – коли вивчаються проблеми злитості (розділеності) людини і природи, свята, в основі яких лежать такі природні явища, як сонцестояння, рівнодення і т. ін..

II. До структури Кононенківського українознавства входить ряд концентрів (їх назви і кількість у різні роки трохи змінюються) [8, с. 168]. Оскільки концентри конкретизують наведені вище визначення та концепцію цього вченого, то й презентують різноманітні галузі знань про українців (історію, географію, мовознавство та ін.), і навіть охоплюють правознавство; валеологію; військову справу. Охопити таке універсальне (всеосяжне) українознавство не під силу навіть обізнаним у декількох із цих галузей знань фахівцям, а не те, що учням. Тому пропонуємо для вивчення в сучасних навчальних закладах такі розділи (*концентри – за П. П. Кононенком*) українознавства, які, на наш погляд, безпосередньо входять до предмету його дослідження:

1. Зміст, мета і завдання навчального курсу «Українознавство». Історія українознавчої науки. 2. Етнічна історія українців (*концентри «Україна – етнос», «Україна – нація і держава», «Україна – історична місія»*). 3. Феномен України (*«Україна – природа, екологія», «Україна – мова»*). 4. Національний характер і ментальність українців (*«Україна – ментальність, доля»*). 5. Народна культура українців (*«Україна –*

культура»). 6. Україна на міжнародній арені («Україна в міжнародних відносинах»).

III. Основу концепції П. П. Кононенка становить філософське осягнення світу (як у Г. Сковороди й ін.), суть якого у наступному: світ є цілісним у своїй різноманітності, багатстві проявів, і його осягнення можливе через пізнання людиною себе, свого роду, народу, інших народів та через виявлення свого ставлення до них. Цю ідею кладемо в основу вивчення всього курсу «Українознавство» в загальноосвітній школі, адже розуміємо, наскільки необхідною в житті кожної сучасної людини є осмислення власної неповторності, смислу життя, а від нього – й до усвідомлення самотності української нації та її призначення у світі.

Нами були визначені мета і завдання навчальної дисципліни «Українознавство». **Мета** – ознайомлення учнів з етногенетичними процесами на території України, історичним досвідом її націє- та державотворення, етнографічним районуванням і етнічним складом, ментальністю, характером, антропологічними особливостями, своєрідними рисами народної культури. **Основні завдання:** опанування знаннями про етно- і націогенез українців, про їхні мову, символіку, психологічні особливості; усвідомлення специфіки народної культури етнографічних груп; вироблення умінь і навичок українознавчої пошуково-дослідницької й експедиційної роботи; розвиток національної свідомості; виховання громадянських якостей і патріотизму.

Крім знань, якими учні оволодівають у ході вивчення цієї дисципліни, важливе значення мають знання, набуті у процесі родинного, суспільного життя (взаємини в сім'ї, спілкування зі шкільними друзями, сусідськими дітьми і т. п.), та знання із засобів масової інформації (книг, газет, журналів, радіо, телебачення, комп'ютера, Інтернету тощо). Беручи до уваги переважання конкретного мислення учнів над абстрактним у початковій і середній ланках освіти, необхідно теми розташувати у такій послідовності, щоб оволодіння ними забезпечувало поступове розширення

знань і уявлень учнів, починаючи від їхнього найближчого оточення (сім'ї, родоводу, мікросоціуму) до громади, етнографічної групи, нації, світової спільноти. Кожну тему, залежно від віку учнів, насичують відповідним змістом, а загальні поняття про взаємостосунки в родині, громаді формуються на конкретних прикладах із життя.

Педагоги повинні пам'ятати, що українознавство, крім основної, навчальної (під час уроку з українознавства), здійснює ще дві важливі функції: 1) додаткового джерела знань про народну культуру українців під час вивчення всіх інших шкільних предметів; 2) засобу виховання громадян у системі виховної роботи, яку здійснюють школа і сім'я.

Українознавство як додаткове джерело знань можна використовувати на уроках з української мови, літератури, історії, географії, біології, зоології, художньої культури, трудового навчання та ін. з такою метою – наповнити виучувану тему українознавчим змістом, доповнити її історичними відомостями, конкретизувати цікавим краєзнавчим матеріалом, надати «сухим» фактам і цифрам емоційного забарвлення шляхом використання народної мудрості.

Розробляючи календарне планування, вчитель передбачає, під час вивчення яких тем, на яких уроках він може використати матеріал з україно- (народо-)знавства і з якою саме метою.

Як виховний засіб українознавство використовується переважно у позанавчальний час і спрямовується на формування цілісного духовного світу особистості: емоційної культури, основ народної моралі, сімейно-побутової культури, національної психології, характеру, самосвідомості, її творчості, наукового світогляду та народної духовності. Експедиції, зустрічі, екскурсії, пошуково-дослідницька діяльність, робота різних гуртків, клубів, об'єднань за інтересами, малих академій мистецтв, залучення батьків, родичів, дітей до спільної українознавчої діяльності – це якраз ті позакласні українознавчі заходи, під час яких здійснюється виховання учнів і розвиток їхніх творчих здібностей.

У сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства підвищуються вимоги до вчителя та його професійної компетенції. Учитель українознавства має бути творчою особистістю, адже його предмет незвичайний, зокрема тим, що дає багатогранні знання, виховує національно свідому особистість, громадянина України. У нього має бути власна «творча лабораторія» – ті професійні «секрети», які збагачуються з кожним роком його педагогічної діяльності. В її основу потрібно покласти творчий підхід. Таким чином, «творча лабораторія» вчителя українознавства – це і його слово, і авторська програма, розробки уроків, сценарії виховних заходів, уроки, різноманітні форми позакласної роботи, кабінет українознавства та ін. [6, с. 60–64].

На хвилі національного піднесення помічаємо втішні зрушення у справі виховання українців, як-от: щире виконання національного гімну, спілкування рідною українською мовою, справжня віра у оберегове значення сорочки-вишиванки, рушника та інших магічних предметів, які захищають кожну людину, а, особливо, бійця на полі бою.

Таким чином, починаючи з державного, на усіх рівнях слід подбати про те, щоб надати можливості для повноцінного викладання українознавства, яке ще вдається зберегти у такий несприятливий для нього період. Хочеться наголосити на тому, щоб учителі вже сьогодні подбали про підсилення військово-патріотичного компоненту українознавства, основу якого має становити козацько-лицарська сміливість і стрілецька звитяжність, а також усвідомлення кожним українцем високого рівня духовного розвитку нації, високих моральних основ українського суспільства, кращих традицій державницького управління та плекання найвищими особами української держави національної ідеї.

Список використаних джерел

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). – К. : Райдуга, 1994. – 61 с.

2. Ігнатенко П. Р. Народознавство чи українознавство? / П. Р. Ігнатенко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 3. – С. 13–20.
3. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 24. – 48 с.
4. Кононенко П.П. Українознавство : підручник. – К. : Либідь, 1996. – 384 с.
5. Кононенко П. П. Українознавство : підручник для вищих навчальних закладів / П. П. Кононенко. – К. : Міленіум, 2006. – 870 с.
6. Король О. В. Методика викладання українського народознавства в школі : навч.-метод. посіб. / О. В. Король. – К. : ІЗМН, 1998. – 364 с.
7. Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах // Педагогічна майстерня. – 2015. – № 7 (55) липень. – С. 2–3.
8. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавство» (5–11 класи) : проект // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 168–185.
9. Семінар про перспективи підготовки кадрів з народознавства та координацію дослідницької діяльності ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, 4 березня 2015 року) // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 2. – С. 32–52.

Literatura

1. Derzhavna natsionalna prohrama «Osvita» (Ukraina KhKhI stolittia). – К. : Raiduha, 1994. – 61 с.
2. Ihnatenko P. R. Narodoznavstvo chy ukrainoznavstvo? / P. R. Ihnatenko // Pedahohika i psykholohiia. – 1994. – № 3. – S. 13–20.
3. Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy. – 1992. – № 24. – 48 с.
4. Kononenko P.P. Ukrainoznavstvo : pidruchnyk. – К. : Lybid, 1996. – 384 с.

5. Kononenko P. P. Ukrainoznavstvo : pidruchnyk dlia vyshchych navchalnykh zakladiv / P. P. Kononenko. – K. : Milenium, 2006. – 870 s.
6. Korol O. V. Metodyka vykladannia ukrainskoho narodoznavstva v shkoli : navch.-metod. posib. / O. V. Korol. – K. : IZMN, 1998. – 364 s.
7. Metodychni rekomendatsii shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh // Pedagogichna maisternia. – 2015. – № 7 (55) lypen. – S. 2–3.
8. Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv «Ukrainoznavstvo» (5–11 klasy) : proekt // Ukrainoznavstvo. – 2013. – № 3–4. – S. 168–185.
9. Seminar pro perspektyvy pidhotovky kadriv z narodoznavstva ta koordynatsiiu doslidnytskoi diialnosti IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy (Kyiv, 4 bereznia 2015 roku) // Narodna tvorhist ta etnolohiia. – 2015. – № 2. – S. 32–52.

Авторська довідка: Гончарук Валентина Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 0674735807, вул. Садова, 30 А, а/с. 805, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20308, narodoznavec@mail.ru

Авторская справка: Гончарук Валентина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинской литературы, украиноведения и методик их обучения, Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, 0674735807, ул. Садовая, 30 А, а/я. 805, г. Умань, Черкасская область, Украина, 20308, narodoznavec@mail.ru

Author's note: Valentyna Goncharuk, Ph.D., assistant professor of chair of Ukrainian literature, Ukrainoznavstvo and methodology of their studying, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 0674735807; 30 A, Sadova St., a/s. 805, Uman, Cherkassy region, Ukraine, 20308, narodoznavec@mail.ru

Анотація. У статті проаналізовано завдання та основні засади запровадження до програми навчальних закладів курсу українознавства, покликаною виховувати національно свідому особистість, формувати розуміння складних соціально-історичних проблем сучасності. Авторка розглядає зміст предмета, його структуру у зв'язку з родинним вихованням, віковими особливостями учнів, перераховує вимоги, які висуваються до вчителя українознавства та до його професійної компетенції.

Ключові слова: українознавство, виховання, молодь, національна свідомість, методика.

Аннотация. В статье анализируются задания и основные аспекты введения в программу учебных заведений курса украиноведения, призванного воспитывать национально сознательную личность, формировать понимание сложных социально-исторических проблем современности. Автор рассматривает содержание предмета, его структуру в связи с семейным воспитанием, возрастными особенностями учеников, перечисляет требования, предъявляемые к учителю украиноведения и к его профессиональной компетенции.

Ключевые слова: украиноведение, воспитание, молодёжь, национальное сознание, методика.

Annotation. The objectives and basic principles of implementation to the program of educational institutions of Ukrainoznavstvo course, aimed to bring up national conscious person, form the understanding of complex social and historical issues of our time are investigated in the article. The author examines the contents of the object, its structure in the connection with family education, age characteristics of students, lists requirements that are imposed on teachers of Ukrainoznavstvo and his professionalism.

Keywords: Ukrainoznavstvo, upbringing, youth, national consciousness, technique.